

Comparison of the Political Thought of Ayatollah Taleghani and Abdul Rahman Kawakibi on the Issue of Despotism

Ahmadreza. Haftbaradaran¹, Seyed Hasan. Malaekheh^{2*}, Mohammad Reza. Aghareb Parast²

¹ PhD student in Political Science, Shahreza Branch, Islamic Azad University, Shahreza, Iran

² Department of Political Science and International Relations, Shahreza Branch, Islamic Azad University, Shahreza, Iran

* Corresponding author email address: hmalaekheh@gmail.com

Article Info

Article type:

Original Research

How to cite this article:

Haftbaradaran, A., Malaekheh, S. H., Aghareb Parast, M. R. (2024). Comparison of the Political Thought of Ayatollah Taleghani and Abdul Rahman Kawakibi on the Issue of Despotism. *Journal of Social-Political Studies of Iran's Culture and History*, 3(2), 216-230.

© 2024 the authors. Published by Iran-Mehr: The Institute for Social Study and Research. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

ABSTRACT

Ayatollah Taleghani belongs to the lineage of contemporary religious reformers who, over fifty years of political and social activity, dedicated his life to the revival of religious thought and ideology, grounded in the Quran. Similarly, Abdul Rahman Kawakibi is among the renowned reformers and revivalists in the modern history of Islam. This research aims to compare the political thought of Ayatollah Taleghani and Abdul Rahman Kawakibi on the issue of despotism. Our hypothesis in this study is based on the assertion that the political thought of these two thinkers on despotism exhibits both similarities and differences. In this research, we seek to answer the question: What are the similarities and differences between the political thoughts of these two intellectuals regarding despotism? The research findings indicate that both thinkers oppose any form of despotism and advocate for resistance against it in all dimensions, particularly in combating religious and political despotism. The difference in their viewpoints stems from the divergent perspectives of Shia and Sunni regarding the establishment of governance, especially Ayatollah Taleghani's view on forming a government during the occultation of the Infallible Imam. The research method employed in this article is comparative.

Keywords: *Ayatollah Taleghani, religious thought, Abdul Rahman Kawakibi, despotism, political thought*

EXTENDED ABSTRACT

Ayatollah Taleghani and Abdul Rahman Kawakibi are renowned for their efforts in reviving Islamic thought in their respective eras. Taleghani's approach was deeply rooted in Shia beliefs, emphasizing the importance of religious law and governance during the occultation of the Infallible Imam. Kawakibi, on the other hand, focused on the broader issues of political despotism affecting the Muslim world, particularly under Ottoman rule. Both thinkers vehemently opposed any form of despotism, advocating for resistance against tyranny in all its forms, especially religious and political despotism. Their opposition to despotism and advocacy for reform and resistance were grounded in their respective religious and political contexts.

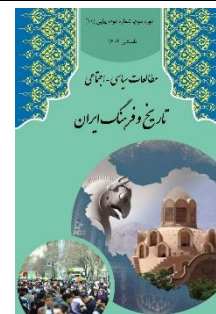
The methodology employed in this research is comparative, analyzing the writings and speeches of both figures to highlight their perspectives on despotism. Taleghani believed that despotism stemmed from rulers not adhering to legal and religious principles, often acting with arbitrary power. He argued that such governments should be labeled as tyrannical, and the rulers as tyrants, broader than the typical understanding of despotism (Nayini, 1999). Taleghani's solution to combating despotism involved non-violent resistance and the establishment of a council system (shura) to ensure collective decision-making and prevent the rise of individual tyrants (Taleghani, 1979b).

Kawakibi's thought was influenced by the oppressive conditions under the Ottoman Empire, where he saw despotism not just in individual rulers but also in the system that allowed collective tyranny. He argued that collective decision-making could also lead to despotism if not properly managed. Kawakibi's solution to despotism was multifaceted, including educating the masses, promoting unity among Muslims, and establishing a government that respects religious, scientific, and moral values. He believed in the necessity of separating religious authority from political power to prevent the corruption of both (Kwakbi, 1995).

The differences in their views on governance during the occultation period highlight the divergent perspectives of Shia and Sunni thought. Taleghani, reflecting Shia ideology, emphasized the role of religious scholars in governance during the occultation of the Imam, advocating for a system where religious leaders have significant authority. In contrast, Kawakibi, from a Sunni perspective, argued for a government that, while respecting religious principles, should primarily be a political entity separate from religious authority. This distinction is critical in understanding the different approaches to despotism and governance in Shia and Sunni traditions (Nasr, 1998).

The comparative analysis reveals that while both Taleghani and Kawakibi were united in their opposition to despotism, their proposed solutions were influenced by their religious backgrounds. Taleghani's focus was on creating a government based on Islamic law with significant religious oversight, reflecting the Shia belief in the necessity of guidance from religious leaders. Kawakibi's approach was more secular, advocating for a separation between religious and political authority to ensure that neither becomes despotic. This difference underscores the broader theological and political divides between Shia and Sunni Islam and their historical experiences with governance and despotism (Ebrahimi Hosseini et al., 2022).

In conclusion, the political thoughts of Ayatollah Taleghani and Abdul Rahman Kawakibi on despotism offer valuable insights into the broader discourse on governance in Islamic thought. Their works highlight the importance of resisting tyranny and promoting justice, albeit through different frameworks influenced by their religious traditions. The study of their political ideologies provides a deeper understanding of how Islamic thought has addressed the challenge of despotism and continues to influence contemporary discussions on governance and reform in the Muslim world.

مقایسه اندیشه سیاسی آیت الله طالقانی و عبدالرحمان کواکبی در زمینه استبداد

احمد رضا هفت برادران^۱، سید حسن ملائکه^۲، محمدرضا اقرارب پرست^۳

۱. دانشجوی دکتری علوم سیاسی، واحد شهرضا، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرضا، ایران
۲. استادیار علوم سیاسی، گروه علوم سیاسی و روابط بین الملل، واحد شهرضا، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرضا، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: hmalaekhe@gmail.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله

پژوهشی اصیل

نحوه استناد به این مقاله:

هفت برادران، احمد رضا، ملائکه، سید حسن، و اقرارب پرست، محمدرضا. (۱۴۰۳). مقایسه اندیشه سیاسی آیت الله طالقانی و عبدالرحمان کواکبی در زمینه استبداد. *مطالعات سیاسی - اجتماعی تاریخ و فرهنگ ایران*، ۳(۲)، ۲۳۰-۲۱۶.

© ۱۴۰۳ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی به صورت گرفته است. (CC BY-NC 4.0)

آیت الله طالقانی از تبار نواندیشان دینی در عصر حاضر است که در مدت پنجاه سال فعالیت در عرصه سیاسی و اجتماعی و با تکیه بر قرآن، عمر خود را در راه احیای فکر و اندیشه دینی صرف کرد. عبدالرحمان کواکبی نیز از جمله مصلحان و احیاگران دینی مشهور تاریخ معاصر اسلام است. این پژوهش با هدف مقایسه اندیشه سیاسی آیت الله طالقانی و عبدالرحمان کواکبی در زمینه استبداد انجام شده است. فرض ما در این تحقیق بر این مساله استوار است که اندیشه سیاسی دو متفکر در زمینه استبداد، دارای شباهت‌ها و تفاوت‌هایی است. در این پژوهش در پی پاسخ به این سوال هستیم که چه شباهت‌ها و تفاوت‌هایی بین اندیشه سیاسی این دو اندیشمند در زمینه استبداد وجود دارد. نتایج پژوهش بیانگر این مساله است که هر دو اندیشمند مخالف هر گونه استبداد هستند و معتقد به مقابله با آن در همه ابعاد به خصوص مبارزه با استبداد دینی و سیاسی هستند. تفاوت دیدگاه این دو ریشه در تفاوت دیدگاه شیعه و اهل سنت در زمینه تشکیل حکومت، به خصوص دیدگاه آیت الله طالقانی در زمینه تشکیل حکومت در زمان غیبت معصوم (ع) است. روش تحقیق در این مقاله مقایسه‌ای است.

کلیدواژگان: آیت الله طالقانی، اندیشه دینی، عبدالرحمان کواکبی، استبداد، اندیشه سیاسی.

آیت الله طالقانی و عبدالرحمان کواکبی، هر دو نقش مهمی در احیای تفکر اسلامی داشتند و جزء نواندیشان دینی به حساب می‌آیند. در بسیاری موارد سعی شده است که اندیشه سیاسی این دو متفکر به صورت جداگانه مورد بررسی و تجزیه و تحلیل قرار گیرد و در مواردی که به اشتراکات این دو اندیشمند پرداخته شده است، این مساله بیشتر در مورد بخشی از اندیشه سیاسی آیت الله طالقانی که در مقدمه و پاورقی کتاب تنبیه الامه و تنزیه المله مرحوم نایینی اشاره شده، متمرکز است.

اجحافات و ستمگری‌های دولت عثمانی، عبدالرحمان کواکبی را به مانند بسیاری از مصلحان و متفکران مناطق اسلامی وارد عرصه سیاست نمود. خمیرمایه اندیشه‌های این متفکر مسلمان در زادگاهش و عمدتاً از طریق مطالعه روزنامه‌های ترکی چاپ استانبول که مطالب درخور توجهی را در خصوص پیشرفت‌های تمدن غرب منتشر می‌کردند شکل گرفت (Gharedaghi, 2007). با این حال نباید از تاثیر افکار سایر مصلحان و متفکرانی که در دیگر بلاد اسلامی زندگی می‌کردند چشم پوشی نمود. کواکبی ضمن پرداخت به مفهوم استبداد و نسبت آن با مقوله‌هایی چون دین، علم و اخلاق راه‌هایی از استبداد را بررسی نموده است. از نظر وی استبداد صرفاً محدود یا منحصر به استبداد فردی نبوده است و حتی حکمرانی جمعی منتخب نیز میتواند مایه استبداد گردد. به گمان وی، اشتراک در رای، رفع استبداد نمیکند. بلکه ممکن است آن را تا حدودی تخفیف دهد هرچند چنین استبدادی از استبداد فردی سخت‌تر است (Hatami & Rahimi, 2018).

آیت الله طالقانی در تعریف و منشاء استبداد معتقد است، این مساله از آنجا ناشی می‌شود که فرمانروا و حاکم مکلف نیست تصرفات خویش را با قانون و ملزومات حقوقی همساز نماید، چرا که این حکومت‌ها همواره با غلبه، استیلاء و قهر همراه است (Nayini, 1999). به اعتقاد طالقانی در حکومت‌های خودکامه و اقتدارگرا که هیچ نوع محدودیت و مقررات مانع و رادع حاکم نیست، شایسته است این نوع حکومت را حکومت طاغوت بنامیم و حاکم را طاغی بگوییم، چرا که طاغوت و طاغی معنایش از استبداد فراخ‌تر است (Taleghani, 1979b).

طالقانی به این نتیجه رسید که مبارزه با مستبد دچار چرخه باطل است، به این معنا مستبد پیر پایین کشیده می‌شود و مستبد جوانی با قدرت و انرژی بیشتر جایگزین آن می‌شود. او معتقد است باید ماهیت استبداد را شناساند و چپستی استبداد اهمیت بیشتری دارد تا کیستی مستبد. به عقیده او استبداد با استبداد کنار زدنی نیست و خشونت را نمی‌شود با خشونت مهار کرد؛ زیرا خشونت مضاعف تولید می‌کند (Ebrahimi Hosseini et al., 2022). از نظر طالقانی بهترین سلاح مقابله با مستبد، مقاومت نرم و صلح‌آمیز است. نکته دیگر نظام شورایی بود که مرحوم طالقانی به آن اعتقاد داشت و آن را جایگزین استبداد می‌دانست.

در این مقاله هدف ما اینست که همزمان به اشتراکات و افتراقات این دو متفکر در زمینه استبداد بپردازیم و منشاء تفاوت این دو دیدگاه را نیز مورد بررسی قرار دهیم. برای بررسی اندیشه سیاسی آیت الله طالقانی و عبدالرحمان کواکبی از روش مقایسه‌ای استفاده شده است.

اندیشه سیاسی عبدالرحمن کواکبی

سراسر دوران زندگی کواکبی با حکومت سلطان عبدالحمید دوم همراه بود. عبدالحمید، دیکتاتوری مستبد و خشن بود که مانع اصلاحات اجتماعی و سیاسی شد، مجلس را منحل نمود و قانون اساسی را ملغی کرد، مخالفین و روشنفکران را تحت تعقیب قرار داد (Nasr, 1998).

کواکبی در بیست و دو سالگی با عضویت در هیات تحریریه روزنامه رسمی الفرات که به دو زبان رسمی ترکی و عربی منتشر می‌شد، در سلک روزنامه نگاران درآمد، در سال ۱۸۷۷م نخستین مجله شهر حلب را به نام الشهباء منتشر کرد (Nasr, 1998). کواکبی در مجله الشهباء به عنوان یک منتقد سیاسی حاکمیت ترکان عثمانی مطرح بود. وی در آنجا، به کمک دولت در صیانت از حقوق شهروندان و بیان حاجت‌ها و نیازهای مردم و شرح حوادث سیاسی، دعوت به عدالت، آزادی، ترویج الفت و اتحاد می‌پرداخت (Kwakbi, 1995). انتقادهای تلخ کواکبی در مجله از خودکامگی‌های سلطان عبدالحمید و دفاع از حقوق سیاسی مردم سوریه، کمال پاشا، حاکم ترک حلب را واداشت تا الشهباء را پس از انتشار پانزدهمین شماره توقیف کند (Enayat, 1984). پس از توقیف این مجله و انتشار مجله الاعتدال در ۱۸۷۹م، وی بیان می‌کند که الاعتدال دقیقاً همان الشهباء خواهد بود (Kwakbi, 1995).

روش بیان نظرات کواکبی در هر دو مجله، اجتناب از ستایش حکام و ماموران دولتی، انتقاد از استبداد، ظلم و ستم ماموران حکومتی، کنار گذاشتن اعراب از مناصب دولت عثمانی، رشوه و تجمل و ظاهرگرایی ادارات دولتی و فساد اخلاقی بود که به قول او طبیعت ادارات شده بود (Kwakbi, 1995).

مرحله دوم اندیشه سیاسی کواکبی را در ام القری مشاهده می‌کنیم، بر خلاف دیدگاه کسانی که ام القری را بعد از طبایع الاستبداد دانسته‌اند، مقایسه محتوای دو کتاب و سیر اندیشه سیاسی کواکبی حاکی از این مساله است که ام القری، مقدم بر طبایع نوشته شده است. پژوهش‌های محققانی نظیر اسعد الکواکبی، سامی الدهان، قدری قلجی، نوربیرتابیرو، محمود السمره، محمد عبدالرحمن برج، محمد عماره، فهمی جدعان، محمود مصطفی حلاوی و محمد جمال صحن نیز، این مطلب را تایید می‌کنند (Nasr, 1998).

کواکبی در ام القری از دردهایی که گریبان گیر جوامع اسلامی به ویژه عرب شده است و منشاء ضعف و فساد آن‌ها گشته است، سخن می‌گوید و راه حل‌های آن را مورد بررسی قرار می‌دهد. وی در این کتاب کنفرانسی غیرواقعی را تصور می‌کند که در مکه بین همه اقشار مسلمان تحت عنوان لاتعبد الا الله برگزار شده است. وی خود را در این کتاب به عنوان سید فراتی معرفی کرده است و از زبان نمایندگان کشورهای اسلامی دردهای جهان اسلام را در چند جلسه برشمرده و آن‌ها را ثبت می‌کند.

جلسه اول: صحبت از عقب افتادن از قافله تمدن و پیشتازی غرب در پیشرفت است. سستی و تنبلی و جهل ملت‌های مسلمان نیز مورد بحث قرار می‌گیرد.

جلسه دوم: علت این سستی و عقب افتادگی سیاسی را جهل و خوشگذرانی حاکمان و از بین رفتن آزادی مطبوعات، سخن، آموزش و ترک وظیفه امر به معروف و نهی از منکر دانسته شده است. در همین جلسه از قول سید بن طاووس فتوایی نقل می‌شود که این مضمون که: «عادل کافر بهتر از مسلم جائز است.» (Kwakbi, 1982).

جلسه سوم: مشکلات مردم را بی‌اعتنایی به آنها، جهل، فساد اخلاقی، اطاعت کورکورانه، خرافات و بوجود آمدن طبقات فقیر و غنی معرفی می‌کنند.

جلسه چهارم: به بزرگداشت امرا و ضرورت ترک این شرک بزرگ پردازد.

جلسه پنجم: ضرورت تمسک به کتاب و سنت تاکید می‌شود.

جلسه ششم: اختلافات مذهبی و مشاجرات تفرقه انگیز سیاسی امت را از دردهای بزرگ جوامع اسلامی بر می‌شمارند.

جلسه هفتم: در این جلسه، کواکبی به جمع بندی دیدگاهها می‌پردازد و بیست و سه دلیل دینی و شانزده دلیل سیاسی بیان می‌کند.

کواکبی در کتاب طبایع الاستبداد، استبداد را بزرگترین بلای بشریت می‌داند که همه چیز را به نفع خویش در خدمت می‌گیرد،

اخلاق را فاسد می‌کند، مانع علم و ترقی می‌شود، انسانیت را نابود می‌کند، دین را ابزار سلطه خویش قرار می‌دهد، طبقات اقتصادی را با دفاع

از تجمیع ثروت باعث می‌گردد، مانع تربیت صحیح جوامع می‌شود، آزادی را ریشه کن می‌نماید و مردم را به بردگی و بندگی می‌کشاند(نصر، ۱۳۷۷:۱۲۸).

به طور کلی، کواکبی را می‌توان دشمن استبداد عثمانی دانست که در این راه چشم به یاری بزرگان قوم داشته است. همچنین در این راستا، چشم به اتحاد ملل مختلف نیز داشته است. علاوه بر این، کواکبی همواره بر افزایش آگاهی مردم تأکید داشته و آن را راه حلی مؤثر برای حل مشکلات دانسته است. کواکبی راهکارهایی مبتنی بر تفکر و اتحاد برای حل بحرانهای زمانه ارائه نموده و نظام سیاسی مطلوب از دیدگاه وی دارای چنین مشخصه‌هایی است. از این رو، کواکبی از بعد اندیشه سیاسی از جایگاه بالایی برخوردار است و شناخت درست اندیشه سیاسی او نیازمند داشتن فهم درستی از شرایط زندگی اوست. طالقانی نیز استبداد دینی را در قالب سه مساله «نتایج و آثار استبداد دینی»، «عوامل به وجودآورنده آن» و «راه‌های چگونگی از بین بردن آن» مطرح کرده است. این سه مساله بسیار اساسی و مهمی است که مرحوم آیت‌الله طالقانی به آن‌ها می‌پردازد.

اندیشه سیاسی آیت الله طالقانی

رویکردهای نظری و اندیشه سیاسی آیت الله طالقانی که اغلب در چارچوب نظام سیاسی مشروطه و در طرفداری از نظرات آیت الله نایینی صورت می‌پذیرفت، به تدریج در پرتو رخدادهای منجر به انقلاب اسلامی متحول شد، محاکمه و مجازات سنگین آیت الله طالقانی و رهبران نهضت آزادی در دادگاههای نظامی، شدت یافتن اختناق و استبداد سیاسی، سرکوب و منزوی ساختن مخالفان فکری و سیاسی، به حداقل رساندن فعالیت‌های حزبی و مدنی و فشارهای امنیتی که در مجموع، امکان مشارکت در چارچوب قانون اساسی مشروطه و نظم مستقر را منتفی می‌ساخت، آیت الله طالقانی را همچون همسنگران سیاسی اش به سوی انقلاب و دگرگونی نظام حاکم و ایجاد یک نظام آرمانی با شاخصه‌ها و کارویژه‌های جدید سوق داد (Molaei Tavani, 2002).

در سال‌های پس از کودتای ۲۸ مرداد، به دنبال لغو آزادی‌های سیاسی و مدنی و جلوگیری از فعالیت مخالفان فکری و تشکل‌های مبارز و مخالف، به غیر از جلسات تفسیر قرآن که در مسجد هدایت رونق تازه‌ای یافته بود، طالقانی به مقتضای شرایط سیاسی روز به ارزیابی و تحلیل مسائل جاری کشور می‌پرداخت. اسناد ساواک گواه آن است که وی درباره مسائلی چون بت شکنی و استبدادستیزی، اتحاد اسلامی، بیداری مذهبی، دفاع از مشروطیت و قانون اساسی، حمایت از نهضت‌های آزادیخواهانه ملت‌های دیگر، فساد اداری و اقتصادی کارگزاران حکومت، ترکیب نمایندگان مجلس و هیات دولت، کودتای ۲۸ مرداد، مسائل تاریخی جهان اسلام و مقایسه آن‌ها با مسائل جاری کشور، حقوق زن در اسلام، غرب و... سلسله سخنرانی‌های مبسوطی ایراد کرده است (Imam; Yaran, 1993).

در پی گسترش فعالیت‌های مسجد هدایت و نفوذ روزافزون آن در میان جوانان و استقبال گسترده مردمی از این حرکت، این مسجد به اپوزیسیون سیاسی تبدیل شده بود، به گونه‌ای که سیاستمداران ملی‌گرا و نیروهای نوگرای مذهبی به سوی ایراد سخنرانی‌های ماهانه جهت روشنگری درباره مسائل کشور رهنمون شدند. بدین سبب، در فاصله زمانی برگزاری انتخابات مجلس بیستم، ساواک از این سخنرانی‌های حساب شده ممانعت به عمل آورد و مسجد را برای مدت نامعلومی تعطیل کرد (Mollaei Tavani, 2008).

طالقانی اندکی پس از آزادی اش در سال ۱۳۴۱، بار دیگر مسجد هدایت را به کانون فعالیت‌های فکری و سیاسی تبدیل کرد و بر اساس اسناد موجود، با وجود محدودیت‌هایی که علیه او اعمال می‌گردید، وی همچنان از اوضاع کشور انتقاد می‌کرد. حضور او باعث می‌شد تا این مسجد، پایگاهی جهت اجتماع و فعالیت عناصر وابسته به جناح‌های مخالف درآید (Mollaei Tavani, 2008).

بروز تحول در اندیشه سیاسی آیت الله طالقانی، مستلزم تغییر در رویکردهای سیاسی و نیز تاملات نظری درباره حکومت بود که نگرشهای ایشان در مقدمه کتاب تنبیه الامه و تنزیه المله این قابلیت و به عبارت دیگر ظرفیت را عیان می‌ساخت. او در شرح دیدگاه علامه نایینی و بر اساس نظم توحیدی، ضمن زیرسوال بردن سلطه استبدادگرایان می‌نویسد:

«در اسلام چهار سطح از حاکمیت مشروع وجود دارد: در راس این سلسله مراتب اراده مطلق خداوند قرار دارد که به سراسر جهان و عوالم ممکن و موجود حاکمیت دارد. در مرحله دوم بعد دنیوی یا این جهانی اراده خداوند تجلی می‌یابد و به هیات قانون و نظامات اداره کننده و مقوم جهان مادی ظهور و بروز می‌یابد. در مرتبه سوم حاکمیت بر انسان‌ها به پیامبران و امامانی تعلق دارد که اندیشه، اراده و قوای درونی آن‌ها تحت تعلیم و تسلیم اراده الهی است و از قدرت معنوی عصمت برخوردار هستند. در مرتبه چهارم یا در سطح بشری حاکمیت در دست عالمان عادل و مومن قرار می‌گیرد و درست از همین جا، دوران انتخاب و تعیین حق سرنوشت مردم فرا می‌رسد (Nayini, 1999)».

گفتمان مسلط و روح حاکم در اندیشه سیاسی آیت الله طالقانی، ایجاد حکومتی با درونمایه‌های دینی متناسب با فرهنگ و سنتهای بومی و ملی بود و این به درستی می‌توانست در اندیشه جمهوری اسلامی و حتی ولایت فقیه با تفسیرهای دمکراتیک سازگار شود. به این دلیل که ایشان، بنیان فلسفی حاکمیت سیاسی اش را بر پایه قرآن و تعالیم دینی قرار می‌دهد. از نگاه قرآن، انسان خلیفه خدا بر روی زمین است و هدف نهایی، فراهم آوردن بستر مساعدی برای هدایت، تکامل و رستگاری انسان است که با انتخاب خلفای منتخب یا اولامر - کسانی که بر اسرار خلقت انسان آگاهند- فراهم می‌آید. اگر تحقق نهایی اهداف خلقت منوط به درجه تواناییهای فکری انسان است و انسان‌ها را کسانی می‌توانند هدایت کنند که دانایتر و متقی‌تر و آگاهتر به اسرار خلقت در مسیر تکامل باشند، حق رهبری جامعه با آنهاست تا انسان را در شکوفایی استعدادهايش یاری بخشند و این در حکومتی تحت نظارت برجسته ترین، آگاهترین و متقی ترین عالمان دین بوجود می‌آید (Molaei Tavani, 2002).

آیت الله طالقانی در سخنرانی‌ها و آثار بعدی خویش، تصریح کرد که حاکمیت اجتماعی در اختیار توده‌های مسلمان و تحت هدایت علماست، لذا هیچ کس دارای حاکمیت حقیقی نیست، مگر خداوند و پس از او پیامبر و ائمه معصومین(ع). در دوره غیبت، همه انسان‌ها به طور اعم و علماء به طور اخص، مسئول اجرای قوانین و احکام الهی هستند. به همین خاطر او نمی‌توانست از حکومت ویژه‌ای طرفداری کند، بلکه عقیده داشت، هیچ حکومتی در اسلام وجود ندارد. حکومت از آن خدا، پیامبران و امامان است و پس از آن‌ها به مجتهد و سپس توده‌های مسلمان تعلق دارد (Taleghani, 1979a, 1979b, 1979c).

به اعتقاد ایشان، روحانیت اصیل که در مکتب قرآن چشم گشوده است، مافوق مقامات دنیایی است. او می‌بایست در جایگاه ناظر و هدایتگر ایفای نقش کند و از پذیرش مسئولیتهای گذرای جهان فانی چشم بپوشد و به مسجد که پایگاه اصلی انقلاب و اسلام است بازگردد. این البته به معنای پشت پا زدن به سیاست نیست (Taleghani, 1979b).

دیدگاه ایشان بر این مبنا استوار بود که جایگاه علماء در اداره جامعه، به صورتی باشد که در جایگاهی بالاتر از مشاغل دولتی و اجرایی قرار داشته باشد. به نحوی که هم بتواند نظارت مستقیمی بر جهت گیری‌های کلان کشور داشته باشد و هم از جایگاه مستقلی بهره مند باشد که به عنوان تکیه گاهی امن و قابل اطمینان برای ملت در برابر فشارهای محتمل و یا عملکردهای مختلف دولت‌های آینده، عمل کند. این جایگاه، همان جایگاهی بود که از روحانیت اصیل، چهره‌های انقلابی که مدافع حقوق ملت در برابر رژیم پهلوی بودند، می‌ساخت.

ایشان اعتقاد راسخ داشت که نقش رهبران مذهبی درست در همین چارچوب باید تبیین گردد. لذا هنگامی که از ایشان پرسیدند، آیا از امور کناره گرفته است، با طرح این پرسش به مخالفت برخاستند و بیان کردند: «آیا باید وزارت می‌گرفتم؟ این کار که با مواضع روحانیت جور در نمی‌آید. نه من و نه آیت الله خمینی، هیچ کدام دنبال صدارت و وزارت نیستیم. ما فقط نظارت خواهیم داشت» (Dollaram, 1997).

از دیدگاه ایشان، همین سیاست گریزی به مفهوم عدم تمایل به کسب قدرت اجرایی و سیاسی از سوی رهبران اصلی انقلاب، مهمترین وجه هویت بخش انقلاب اسلامی ایران و تفاوت آن با سایر انقلاب‌های جهان است که طی آن، احزاب، گروهها یا رهبران انقلاب، بلافاصله قدرت را تصاحب کرده و از آن در جهت رسیدن به منافع طبقاتی، گروهی و سیاسی خود استفاده می‌کنند. همین مساله باعث می‌شود که این انقلابها به سوی دیکتاتوری و استبداد سوق داده شوند، ولی در انقلاب اسلامی ایران، این باور رهبران دینی باعث می‌شود که انقلاب از خطر انحصارگرایی، استبداد سیاسی و دینی و خطرات دیگر، محفوظ بماند. به این دلیل که رهبران انقلاب اسلامی ایران، نه تنها سهم و جایگاه بیشتری در اداره امور برای خود قائل نیستند، بلکه اساساً نمی‌خواهند به چنین مسئولیتهایی تن دهند (Molaei Tavani, 2002).

از نگاه آیت الله طالقانی، حکومتی قانونی و قابل دفاع است که بر پایه دین تعریف شده و بر مشارکت مردم استوار باشد. البته این مشارکت همچنان که از دیدگاه علماء برداشت می‌شود، به تدارک قدرت اجرایی برای قوانین الهی محدود می‌گردد و این حق تعیین سرنوشت در درجه نخست برخاسته از یک وظیفه و تعلیم دینی است، نه برخاسته از حقوق بشری آنها.

در اندیشه سیاسی آیت الله طالقانی، نمی‌توان از مدل مشخصی از حکومت سخن گفت. ایشان در گفتار خود، حاکمیت مطلوب را همان سبک فرمانروایی پیامبر اسلام (ص) و حضرت علی (ع) بر می‌شمرد. بنابر اعتقاد ایشان، محتوا و ماهیت حکومت بسیار مهمتر از ساختار و شکل آن بود. به همین دلیل، به طرح یک سلسله مباحث کلان ارزشی منبث از میراث اندیشه دینی، مکتب قرآن و سیره پیامبر(ص) و معصومین علیهم السلام در باب حکومت می‌پرداخت و از همین زاویه، مخالف سلطه یک فرد یا حزب خاص بر جامعه اسلامی بود (Taleghani, 1979b).

ولی ایشان تاکید می‌کرد:

«هر گروه و دسته‌ای آزاد است که برای خود نماینده و سرپرست انتخاب کند. این مساله در مورد دولت هم صادق است. باید مجموع نمایندگان گروهها به صورت مجلس منتخب، آزاد و از مجلس منتخب دولت تشکیل شود که البته مستلزم آنست که ما به طور مصطلح در اسلامی، دولت داشته باشیم که نداریم (Taleghani, 1979b)».

با توجه به این ابهاماتی که در زمینه دولت و حکومت در میان مسلمانان وجود داشت، آیت الله طالقانی، همچون سایر روحانیون عالیمقام، از نظریه جمهوری اسلامی که امام خمینی (ره) مطرح کردند، هم در شکل و هم در محتوا جانبداری کرد و بر این نکته تاکید داشت که اگر افرادی به هر بهانه‌ای در همه پرسی جمهوری اسلامی شرکت نکنند، در حقیقت از مسئولیتی در قبال کشورشان داشته اند، شانه خالی کرده اند و به همین خاطر حق ندارند چیزی را مطالبه کنند. از دیدگاه ایشان، جمهوری اسلامی، نمونه‌ای متعالی از حکومت مبتنی بر اسلام در روزگار ماست که در عین حال دربرگیرنده همه جنبه‌های مثبت و مفید حاکمیت‌های دمکراتیک عصر جدید است. در نتیجه از همه آنها تکامل یافته‌تر خواهد بود (Molaei Tavani, 2002).

ایشان با توجه به تبلیغات مسموم معاندین تاکید می‌کرد که جمهوری اسلامی به هیچ وجه یک حکومت آخوندی نیست و روحانیون مثل سایر اقشار ملت، می‌توانند در حکومت مشارکت داشته باشند و اگر از حوزه اختیاراتشان، گامی فراتر نهند، می‌بایست با ایشان برخورد شود.

تبیین اندیشه سیاسی آیت الله طالقانی و عبد الرحمن کواکبی در زمینه استبداد

در این جا به مقایسه دیدگاه این دو متفکر و اندیشمند جهان اسلام در حوزه استبداد می‌پردازیم.

وجه اشتراک طالقانی و کواکبی (شورا)

در ابتدا سعی می‌کنیم به شباهت بین دو دیدگاه پردازیم. نظریه شورا، از نقاط اشتراک دیدگاه این دو متفکر و اندیشمند مسلمان است. آیت الله طالقانی در حوزه زمامداری پس از انقلاب، تجسم مفهوم شورا بود. ایشان ضمن بحث‌های مفصلی که در مناسبت‌های گوناگون در این زمینه انجام می‌داد، همواره از آن به عنوان یک مدل مشارکت مردمی و دموکراتیک دفاع می‌کرد. ظاهراً آیت الله طالقانی نخستین بار پس از بازگشت از موتمر اسلامی و در پاسخ به پرسش‌های گوناگون که درباره معنا و مفهوم موتمر و مبداء و تاریخ طرح چنین نشست‌هایی مطرح می‌گردید، به موضوع شورا پرداخت. ایشان در مقاله‌ای که با هدف معرفی موتمر اسلامی در مجله «مجموعه حکمت» به سال ۱۳۳۹ نوشت، بیان کرد: «کلمه موتمر اسلامی به معنای اجتماع و همفکری و مشورت در امور اسلامی یا محل آن است. مبداء الهام و اساس آن، آیه شریفه و امرهم شوری بینهم است» (Taleghani, 1959).

ایشان در مقالاتی که در همین نشریه منتشر شد، به معرفی کواکبی و آثار آن پرداخت. به طوری که به عقیده آیت الله طالقانی، کتاب ام القری کواکبی که حاصل مسافرت‌های متعدد او به کشورهای اسلامی و مشاهده انحطاط کلی، فقر عمومی، اختلاف و تفرقه جوامع اسلامی از نزدیک است، منشاء فکر و نظریه موتمر اسلامی شده است (Taleghani, 1959).

آیت الله طالقانی در موتمر اسلامی در مورد کواکبی می‌گوید:

«کواکبی پیوسته وضع فلاکت بار عالم اسلام و گذشته و آینده آن را از افق بالاتری می‌دید، او به هر سو چشم می‌گرداند، فساد و ظلم و جهل توده مردم را از یکسو، و اعصاب تخدیر شده از ترس و ناامیدی و مهرهای خاموشی بر دهان زده شده مردان عالم و هوشیار را از سوی دیگر و ناله مظلومان و زنان بیوه شوهر کشته شده و اطفال یتیم بی سرپرست را می‌دید و می‌شنید، با این چشم بینا و روح حساس چگونه مقام دنیا می‌توانست اعصابش را تخدیر نماید، یا روح آتش فشانش را این خاکسترها خاموش سازد؛ می‌دید که جهان غرب قوای فکری و وضعی خود را پیش می‌برد و سیاست خود را جمع و متمرکز می‌سازد تا بر جهان شرق و کشورهای اسلامی بتازد و ملل آن را ببندد، استعمار کند و سرمایه و منابع آن را برآید و آن‌ها را زبون و خود را قوی و فربه سازد (Taleghani, 1959)».

در همین باره می‌گوید:

«به همین نسبت حکام و زمامداران اسلامی بر جهل و ناتوانی و پراکندگی مسلمانان میکوشند، چون از درس سیاست و اداره خلق همین را خوانده اند که هوشیاری و علم و قدرت ایمانی مردم، با حاکمیت و خودسری آن‌ها نمی‌سازد، می‌دید سیاست استعماری با وسائل و ابزار نوین خود چون سیل خروشان پیش می‌آید و استبداد و خودسری در اثر پایین بردن سطح عمومی مردم و خیانت‌های داخلی، راه را برای آن باز کرده و هستی مسلمانان را در معرض آن قرار داده، پس از رنج‌ها و محدودیت‌هایی که کواکبی در حلب و سوریه تحمل نمود و تجربیاتی که در این مدت بدست آورد، به این نتیجه رسید که برای ثمربخش شدن بذره‌های فکری محیط آماده‌تری می‌باید، محیطی که از فشار سخت و مرکز خلافت استبدادی و مراقبت عمال آن دورتر باشد و مردمش برای درک و فهم مطالب اجتماعی مستعدتر باشند، او با نظر بلندی که داشت، هر کشور اسلامی و عربی را وطن خود می‌دانست و یقین داشت که موج آزادی از استبداد و خودسری از هر کرانه کشور برخیزد، به کرانه‌های دیگر می‌رسد. با این اندیشه در سال ۱۳۱۸ هجری به مصر مهاجرت نمود، گر چه مصر هم در زیر فشار استبداد دوران خاموشی را می‌گذراند و توده مردم در حال جمود فکری به سر می‌بردند... (Taleghani, 1959)».

در ادامه بیان می‌کند:

«زمانی که کواکبی وارد مصر شد، مردان صاحب نظر و قان‌دین فکری مقدم وی را گرمی داشتند و با هم اجتماعات و مجالسی داشتند و با جامعه صاحبان قلم و نویسندگان نامی نیز همکاری می‌کرد و مقالاتی درباره استبداد و علل و آثار آن منتشر نمود که پس از انتشار، آن‌ها را

یکجا جمع کرد و مطالبی بر آن افزود و به صورت کتابی پرارزش و موثری به نام «طبايع الاستبداد» چاپ گردید. این کتاب که در موضوع و نوع خود به خصوص در آن زمان بی سابقه و بی مانند بود، تاثیر به سزایی در افکار اهل نظر و دانشمندان اسلامی نمود. چنانکه در فکر عمیق و روح آرام فقیه عالیقدر و عالم بی مانند آیت الله نایینی اثری ایجاد کرد و موجی پدید آورد که از قلمش کتاب دقیق و مستدل « تنبیه الامه و تنزیه المله» تراوش نمود- گرچه این کتاب در حین جنبش آزادی خواهی به عنوان مشروطیت نوشته شده، ولی هدف کلی آن بیان احوال و شرایط حکومت از نظر اسلام و شیعه است و با آنچه در کشورهای اسلامی به صورت مشروطیت درآمده تطبیق نمی نماید. جای تردید نیست که استقلال و عزت مسلمانان و ایجاد محیط مناسب برای رشد فکری و اخلاقی و حفظ حقوق و نوامیس، وابسته به وضع حکومت و افراد هیئت حاکمه است و هر فرد رشید و عاقل مسلمانی تا آنجا که بتواند برای اصلاح حکومت در پیشگاه خداوند و انبیاء و اولیاء مسئولیت دارد و باید به وظیفه و تکلیف خود آشنا و روشن باشد. این کتاب (که چند سال پیش با مقدمه و با صفحه و شرح اینجانب تجدید چاپ شده است) برای اهل تحقیق و نظر فقه استدلالی و برای عامه مردم رساله عملی نسبت به تکالیف اجتماعی است و در این فصل تاریخی که دنیا در حال یک تحول بی سابقه است، بر علماء اسلام و پیشوایان دین است که مسلمانان از تجرد و بلا تکلیفی نجات دهند و صریحاً وظیفه عموم را تعیین نمایند (Taleghani, 1959).

آیت الله طالقانی در زمینه نظریه شورا که آن را حاصل تلاش های افرادی نظیر کواکبی می دانست، به زمینه های طرح شورا و مصادیق آن در سیره پیامبر و توصیه های قرآن در این باره پرداخت و عنوان کرد:

«شورای اسلامی از مشخصه های جامعه اسلامی است و آن مقوم حیات اجتماعی و موجب بقا و ثبات عمل مسلمانان است. اگر افراد اهل مشورت بر اساس موازین قرآن دارای صفاتی چون ایمان، اتکا به رب، اجتناب از گناهان بزرگ، سلطه بر نفس و روح گذشت، گوش به فرمان و دستورهای مخصوص پروردگار، اقامه نماز، اتحاد رای، انفاق از روزی حلال و تن ندادن به ظلم باشند، مسلم است اندیشه آن ها فراتر از حدود ماده و شهوات خواهد بود و اگر آن ها در امور و پیشامدها از ذخایر عقلی و ذهنی یکدیگر بهره گیرند و در جزییات و تطبیق امور ثابته با وظیفه و حوادث روز رای بگیرند، همواره کامیاب خواهند بود. اما با آغاز زمامداری معاویه، اصل بنیادین مشورت مانند دیگر اصول اسلامی در صفحات قرآن مستور ماند و این مطلب اساسی و زنده قرآنی که فراهم آورنده جامعه مبتنی بر عدالت بود، یکسره به خاموشی گرایید و استعدادهای افراد به هدر رفت و قوا مصروف دفاع از مسلک و مذهب فردی گردید. گنجینه های اصول و حقایق اسلامی در میان غبار جدالها و زیر پای استبدادگران دفن شد تا آنکه اروپا سر از خواب قرون وسطایی برداشت و از این خزاین بهره ها جست و پس از قرن ها مسلمانان اصول و سرمایه های خود را آمیخته با روش مادی و صنعتی غربی به صورت تقلیدی و عاریه اخذ کردند که از جمله آن ها مجلس های شورا بود. مجلس هایی که از روح ایمان و آرمان الهی به کلی خالی بود و به دیوار منافع قومی و طبقاتی محدود می گردید و حتی به صورت سنگر دفاع دشمنان ایفای نقش می کرد. آیت الله طالقانی در این بحث، هدف از طرح مجدد موتمر را احیاء دوباره این اصل عظیم اسلامی دانست که با تلاش متفکرانی نظیر سید جمال اسدآبادی، شیخ محمد عبده و عبدالرحمن کواکبی و... مطرح گردید (Taleghani, 1959).

آیت الله طالقانی در نخستین ماه های پس از پیروزی انقلاب اسلامی در جهت محقق شدن این نظریه (نظریه شورا) تلاش کرد. ایشان طرح اجرایی کمیته های محلی را با عنوان شوراهای محلی ارائه کرد که به مثابه مجموعه های مستقل اجرایی، مشاوره و تصمیم گیری در شهرها و محلات مختلف، نیازها، آرمان ها و دیدگاه واحدهای کوچکتر را از راه سلسله مراتب به حکومت انتقال دهند و این معنایی جز توزیع قدرت در لایه های درونی و همه ساخت های اجتماعی نداشت. این طرح زمانی ارائه شد که آیت الله طالقانی پس از دستگیری فرزندانش توسط کمیته های انقلاب و بروز یکسری کدورت ها، جهت دیدار با حضرت امام خمینی (ره) راهی قم شدند تا در مدرسه فیضیه سخنرانی کنند. ایشان در صحبتی با رهبر انقلاب به ارائه نظریه شورا پرداخت که مورد تایید رهبر انقلاب قرار گرفت. بنابراین مقرر شد که آیت الله طالقانی در این سخنرانی که

در ۳۱ فروردین ۵۸ انجام شد، حاصل این توافق را به اطلاع مردم برساند و خود متولی آن باشد. در این سخنرانی، ایشان با اشاره به خطرات انقلاب و انقلابیون بیان کردند:

«...دروغ و خودسری، تحمیل شدن بر مردم، همه اینها راه انقلاب را می‌بندد. در طریق انقلاب، آلودگی، خودنمایی و خودبینی مرحله دیگری است از شکست و توقف حرکت انقلابی. فرد انقلابی، جمعیت انقلابی و پیشرو انقلابی که فقط توجه به سیر انقلاب داشته باشد، خود را باید پاک نگه دارند. مبادا آلوده به گناه، آلوده به مال پرستی، آلوده به موضع گیری در برابر دیگران، آلودگی به خودبینی، صنف پرستی و گروه پرستی‌ها، مرحله خطرناکتر از همه اینها، که یک جامعه انقلابی و افراد انقلابی قدرت یافته وقتی است که آب توی پوست انقلابی می‌رود، یعنی دچار غرور و نخوت می‌شود، اینجاست که انقلابی تبدیل به ضد انقلابی می‌شود (Molaei Tavani, 2002)».

آیت الله طالقانی یکی از بارزترین مظاهر رحمت الهی را در تاسیس شوراها جستجو می‌کرد. ایشان در آخرین روزهای حیات و در آخرین خطبه اش باز به مساله شورا پرداخت و عنوان کرد:

«اگر چنین نهادی پدید می‌آمد، مشکلات کردستان حل می‌شد. زیرا به مردم شخصیت داده می‌شد و آن‌ها آشکارا در امور مشارکت می‌یافتند». ایشان استبدادی عمل کردن را به استناد گفته امام علی (ع) به منزله هلاکت افراد برشمرد و گفت: «چرا به رغم تاکیدات ما و امام و تلاش دولت، شورا تشکیل نمی‌شود. محل پرسش است، در حالی که نتایج آن آشکارا به سود ملت است» (Molaei Tavani, 2002)».

افتراقات طالقانی و کواکبی

در اینجا تلاش می‌کنیم به تفاوت دیدگاه این دو متفکر اسلامی بپردازیم. دیدگاه آیت الله طالقانی درباره ولایت علمای عادل بر این نکته تاکید دارد که ایشان نیابت از امام زمان (عج) دارند، ولی قدر مسلم این نیابت در امور حسبیه است. اما از آنجا که اکمل و اوضح امور حسبیه نظم اجتماعی و ایفای حقوق عمومی مردم است، در این مورد لازم است علمای عادل به اقامه این وظیفه قیام کنند. البته ایشان قید انتخاب و تعیین مردم را هیچ گاه از یاد و خاطره نمی‌برند و انتخاب مردم را در برگزیدن امام و حاکم خویش موثر می‌دانند (Parivar, 2008). در مورد نیابت علمای عادل از امام زمان (عج) دیدگاه ایشان به این صورت است:

«ما شیعه اعتقاد داریم که مجتهدین جامع شرایط از امام (ع) نیابت دارند. قدر مسلم این نیابت در امور حسبیه است (مانند ولایت بر صغار و مجانین و تصرف در اموال بی صاحب و اوقاف مجهول الهویه و صرف آن در موارد خود و...) و چون نظم و حقوق عمومی از اکمل و اوضح موارد حسبیه است، پس نیابت علماء در این موارد مسلم و وجوب اقامه این وظایف حتمی است (Nayini, 1999)».

کواکبی راه حل مشکل تاریخی استبداد را در «ام القری» بازگشت تاریخی به نظام اریستوکراسی به سبک خلفای راشدین دانسته است و معلوم نیست چرا در این مرحله اداره عمومی را انتخاب نکرده است (Enayat, 1984).

نقش خلیفه محدود به امور دینی و معنوی است و وی پاسداری از مقررات شورا و نظارت بر اجرای احکام اسلامی را به عهده دارد (نصر، ۱۳۷۷: ۱۳۰). این خلیفه «حق دخالت در هیچ یک از شئون سیاسی و اداری حکومت‌های سلاطین و امارت‌ها را ندارد» (کواکبی، ۲۳۶: ۱۹۸۲-۲۳۵). کواکبی مشخص نمی‌کند چگونه این خلیفه فاقد قدرت، می‌تواند مشکلات و نارسایی‌های جهان اسلام را التیام بخشد.

ترسیمی که کواکبی از خلیفه مورد نظر خود می‌کند، همچون یک پاپ اعظمی است که فقط نقش نمادین معنوی و وحدت بخش دارد، که به امور دینی می‌پردازد. او می‌گوید:

«سلطان بدون علمای امت، هم امت وهم سلطنت را فاسد می‌سازد، خلافت و سلطنت نباید در یک شخص جمع شود، تا سلطان بتواند دین را بنا به مقتضیات و مصالحی که خود لازم می‌داند، تحریف و فاسد سازد، دین چیزی است و حکومت چیز دیگر، سلطان باید مراعات شئون دولت را بکند و با آن معارضه ننماید و با احکام دین نیز مخالفت ننماید» (Kwakbi, 1995).

از نظر کواکبی یکی از وظایف حکومت، در عین عدم دخالت در مسائل دینی، حمایت از دین است. خود وی در این باره می‌گوید: «وظیفه حکومت منحصر است به حفظ کلیات، هم چون دین است به طریق حکمت، مادامی که محتاج زجر و قهر نشود، تا حرمت دین دریده نگردد، سلطنت را حق مداخله در امر دین نیست» (Kwakbi, 1984)

نتیجه‌گیری

در این مقاله دیدگاه دو متفکر بزرگ جهان اسلام و دو مصلح دینی یعنی آیت الله طالقانی و عبدالرحمن کواکبی در زمینه استبداد مورد مقایسه قرار گرفت. دیدگاه سیاسی این دو اندیشمند در حوزه استبداد بیشتر بر اشتراک مواضع است. آیت الله طالقانی در این زمینه اشاره می‌کند:

«کلمه موتمر اسلامی به معنای اجتماع و همفکری و مشورت در امور اسلامی یا محل آن است. مبداء الهام و اساس آن، آیه شریفه و امرهم شوری بینهم است. ایشان در مقالاتی که در همین نشریه منتشر شد، به معرفی کواکبی و آثار آن پرداخت. به طوری که به عقیده آیت الله طالقانی، کتاب ام القری کواکبی که حاصل مسافرت‌های متعدد او به کشورهای اسلامی و مشاهده انحطاط کلی، فقر عمومی، اختلاف و تفرقه جوامع اسلامی از نزدیک است، منشاء فکر و نظریه موتمر اسلامی شده است. وظیفه عموم را تعیین نمایند».

آیت الله طالقانی در زمینه نظریه شورا که آن را حاصل تلاش‌های افرادی نظیر کواکبی می‌دانست، به زمینه‌های طرح شورا و مصادیق آن در سیره پیامبر و توصیه‌های قرآن در این باره پرداخت و عنوان کرد:

«شورای اسلامی از مشخصه‌های جامعه اسلامی است و آن مقوم حیات اجتماعی و موجب بقا و ثبات عمل مسلمانان است. اگر افراد اهل مشورت بر اساس موازین قرآن دارای صفاتی چون ایمان، اتکا به رب، اجتناب از گناهان بزرگ، سلطه بر نفس و روح گذشت، گوش به فرمان و دستوره‌های مخصوص پروردگار، اقامه نماز، اتحاد رای، انفاق از روزی حلال و تن ندادن به ظلم باشند، مسلم است اندیشه آن‌ها فراتر از حدود ماده و شهوات خواهد بود و اگر آن‌ها در امور و پیشامدها از ذخایر عقلی و ذهنی یکدیگر بهره گیرند و در جزئیات و تطبیق امور ثابت به وظیفه و حوادث روز رای بگیرند، همواره کامیاب خواهند بود. اما با آغاز زمامداری معاویه، اصل بنیادین مشورت مانند دیگر اصول اسلامی در صفحات قرآن مستور ماند و این مطلب اساسی و زنده قرآنی که فراهم آورنده جامعه مبتنی بر عدالت بود، یکسره به خاموشی گرایید و استعدادهای افراد به هدر رفت و قوا مصروف دفاع از مسلک و مذهب فردی گردید. گنجینه‌های اصول و حقایق اسلامی در میان غبار جدالها و زیر پای استبدادگران دفن شد تا آنکه اروپا سر از خواب قرون وسطایی برداشت و از این خزاین بهره‌ها جست و پس از قرن‌ها مسلمانان اصول و سرمایه‌های خود را آمیخته با روش مادی و صنعتی غربی به صورت تقلیدی و عاریه اخذ کردند که از جمله آن‌ها مجلس‌های شورا بود. مجلس‌هایی که از روح ایمان و آرمان الهی به کلی خالی بود و به دیوار منافع قومی و طبقاتی محدود می‌گردید و حتی به صورت سنگر دفاع دشمنان ایفای نقش می‌کرد. آیت الله طالقانی در این بحث، هدف از طرح مجدد موتمر را احیاء دوباره این اصل عظیم اسلامی دانست که با تلاش متفکرانی نظیر سید جمال اسدآبادی، شیخ محمد عبده و عبدالرحمن کواکبی و... مطرح گردید».

افتراق دیدگاه این دو اندیشمند مسلمان، در حوزه استبداد، بیشتر در مورد نوع حکومتی است که قرار است بعد از حکومت استبدادی بر سر کار بیاید. ریشه این افتراق هم به تفاوت دیدگاه دو مذهب تشیع و تسنن در حوزه حکومت بر می‌گردد. دیدگاه آیت الله طالقانی در این زمینه به این صورت است:

«ما شیعه اعتقاد داریم که مجتهدین جامع شرایط از امام (ع) نیابت دارند. قدر مسلم این نیابت در امور حسیه است (مانند ولایت بر صغار و مجانین و تصرف در اموال بی صاحب و اوقاف مجهول الهویه و صرف آن در موارد خود و...) و چون نظم و حقوق عمومی از اکتل و

اوضح موارد حسبیه است، پس نیابت علماء در این موارد مسلم و وجوب اقامه این وظایف حتمی است. دیدگاه کواکبی در این مورد متفاوت است. ایشان حکومت اسلامی را مجاز به دخالت در امور دینی نمی‌داند، هر چند که باید حامی دین باشد. ترسیمی که کواکبی از خلیفه مورد نظر خود می‌کند، همچون یک پاپ اعظمی است که فقط نقش نمادین معنوی و وحدت بخش دارد، که به امور دینی می‌پردازد. ایشان می‌گوید: «سلطان بدون علمای امت، هم امت وهم سلطنت را فاسد می‌سازد، خلافت و سلطنت نباید در یک شخص جمع شود، تا سلطان بتواند دین را بنا به مقتضیات و مصالحی که خود لازم می‌داند، تحریف و فاسد سازد، دین چیزی است و حکومت چیز دیگر، سلطان باید مراعات شئون دولت را بکند و با آن معارضه ننماید و با احکام دین نیز مخالفت ننماید».

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ‌گونه تضاد منافی وجود ندارد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

شفافیت داده‌ها

داده‌ها و مآخذ پژوهش حاضر در صورت درخواست از نویسنده مسئول و ضمن رعایت اصول کپی رایت ارسال خواهد شد.

حامی مالی

این پژوهش حامی مالی نداشته است.

References

- Dollaram, A. (1997). *Taleghani's father passed away or martyred?* (first ed.). Behrooz.
- Ebrahimi Hosseini, S. M., Davoodi, A. A., & Gazrani, S. (2022). Religion and Politics in Ayatollah Taleghani's Modernist Thought. *International Journal of Political Science*, 12(5), 51–66.
- Enayat, H. (1984). *Siri in Arab political thought*. Jibi Publications.
- Gharedaghi, M. (2007). living, treaces and political thoughts of, Abdol-Rahmane kavakebi. *Journal of History*, 2(4), 1–10.
- Hatami, H., & Rahimi, H. (2018, 2018). examining the concept of tyranny in the thought of Imam Khomeini (RA) and Abdul Rahman Kawakbi.
- Imam, Y. *Allah be pleased with him) according to the Savak documents* (Vol. 1-2). Tehran, Ministry of Information Historical Documents Review Center.
- Kwakbi, A. (1982). Umm al-Qari, Beirut: Dar al-Raed al-Arabi. In.
- Kwakbi, A. (1984). The nature of tyranny, translated by Abdul Hossein Mirzai Qajar, criticism and correction: Mohammad Javad Sahibi. In *publications of the Islamic Propaganda Office of Qom Seminary*.
- Kwakbi, A. (1995). *Acts of al-Kamala, by the efforts of Mohammad Jamal Sahan*. Tabah Al-Awli.

- Molaei Tavani, A. (2002). *Matin scientific research quarterly, the interaction of religion and democracy in Ayatollah Taleghani's political ideology*. In.
- Mollaei Tavani, A. (2008). *political biography of Ayatollah Taleghani*. In.
- Nasr, M. (1998). *Siri in the political thought of Abdul Rahman Kawakbi*. *Journal of Islamic Government*(10).
- Nayini, M. H. (1999). *Tanbieh al-Mulleh and Tanzieh al-Ameh, with explanations and introduction by Seyyed Mahmoud Taleghani*. Publishing Company.
- Parivar, M. (2008). *Ayatollah Taleghani's political thought*. *Iranian Contemporary History Magazine*(56).
- Taleghani, M. (1959). *Hikmat collection magazine, Motmar Islamic, 4th period*. In.
- Taleghani, M. (1979a). *Days and sermons* (first ed.). Nas publications.
- Taleghani, M. (1979b). *Jihad and Martyrdom*. Qalam Publications, Ayatollah Taleghani Cultural Complex.
- Taleghani, M. (1979c). *The plan of the Islamic Republic system, with the efforts of A. Mirzadeh Tehrani*, Nas publications.
- Yaran. (1993). *A pause in the documents of Ayatollah Taleghani's struggles and political thoughts, numbers 31 and 32, year 8.jahanbaksh , forough*. boston:Koln:Brill.